

ГЕОРГИ ДИМОВ

В. Г. БЕЛИНСКИ И НЯКОИ ВЪПРОСИ НА БЪЛГАРСКАТА ЛИТЕРАТУРНА КРИТИКА ПРЕЗ ВЪЗРАЖДАНЕТО

В световната литературна история се срещат творци, чиято историческа значимост все по-ярко се откроява с течение на времето, които тласкат към размисъл, към нови дирения на ума и сърцето. Такава бележита личност е и В. Г. Белински, 150 години от раждането на когото днес прогресивната общественост от всички страни отбелязва с признателност, като полага нови усилия да вникне в богатото наследство на този велик син на руския народ, за да установи въздействието на неговата революционно-политическа, теоретико-философска, литературно-критическа мисъл върху съвременници и по-сетнешни поколения.

Изминал поучителен път на идейно-творческо развитие, Белински застава на най-прогресивните позиции на своето време, разбира потребностите и задачите на епохата, домогва се до нови революционни концепции за социални, етични и естетични ценности. Много от утвърдените от него принципи и днес звучат с неотслабваща сила, не са загубили нищо от своята жизнена актуалност, служат за основа на по-нататъшни търсения. В многостранното и богато дело на Белински сякаш е възплътена всеобхватната душевност на великия руски народ, сякаш са събрани обществено-политическите, нравствено-философските, литературнотеоретическите проблеми на епохата. Прозренията на великия мислител прорязват като светкавица мрачната атмосфера на буржоазно-помешчическа Русия — стенеца и бореца се срещу потисничеството и неправдата, срещу николаевската монархическа диктатура, очертават сияйните хоризонти, към които от векове се е стремяла човешката мисъл. Онова, което е възнувало и тревожило неговите съвременници, което е проблясвало в съзнанието на честните люде, смущавало е гузните съвести на всевъзможните угнетители на човешката личност, у Белински се проявява с учудваща сила, за да очарова и вдъхнови онеправданите, да изплаши властимеещите. Неговите статии подхващат най-актуалните въпроси на времето, посредстват се като откровение. В тях се чувствава клокоченето на една необозрима енергия, дерзанията на една проникновена мисъл, бунта на неспокойна гражданска съвест, патоса на едно любящо сърце.

Особено жизнени се оказват утвърдените от Белински теоретико-естетически и литературнокритически принципи. Той пръв очертава същността, характера и ролята на реалистичната литература, посочва предпоставките, които обуславят нейното създаване, привлича вниманието

върху обективното и субективното в творческия процес. Белински издига на нов етап световната естетическа мисъл, разглежда от материалистически позиции такива съществени въпроси на художественото творчество като отношението между изкуство и действителност, между форма и съдържание, между художественост и тенденциозност, между национално и общочовешко и т. н. Неговите литературно-художествени и критикотeorетически принципи лягат в основата на цялата революционнотемократическа естетика, от позициите на която руските писатели и поети създават шедьоври на световната класика, оставят дълбоки бразди в световноисторическия процес. Ако с името на Белински се свързва важен момент от възмогането на руското революционно движение, то в развитието на руската художествена и естетическа мисъл той създава истинска епоха. Проницателността на неговите съждения, широтата на критическия му поглед — обгръщащ минало, настояще и бъдеще, тънността на художествените анализи, умението да вниква във вътрешния свят на твореца, да разкрива патоса на произведението — всичко идва да ни убеди, че е налице една изключителна надареност, която не само ни дава многобагрената картина на литературния живот в Русия през първата половина на 19 век, но чертае и пътищата на по-нататъшното развитие на естетическата мисъл. Един от неговите талантиви следовници с признателност отбелязва, че цели поколения са се учили и възпитавали у Белински. А Плеханов подчертава, че в произведенията си руският критик е поставял такива въпроси, които по онова време са възбуждали цялото прогресивно човечество, изразявали са съдържанието на епохата. Затова именно те са обаявали с еднаква сила и сънародниците на бележития мислител-борец, и хората от другите страни, на които са им били скъпи идеите за обществен прогрес, социална правда и национална независимост. В богатото естетическо и критическо наследство на Белински и днес намират пряк или косвен отговор много въпроси на нашата съвременност.

Сред онези, които в идейното и литературно дело на Белински са виждали откровение за собствените си тревоги и блянове, намирали са храна и опора в усилията си да служат на своя народ, се нареждат и най-изтъкнатите български възрожденски дейци, хората, които с гражданския си подвиг и книжовно дело утвърдиха правото на българите за самостоятелен национален и духовен живот, начертаха пътя за развитието на националната ни литература и култура. Ако за руската литература бе истинско щастие появата на Белински — начертал проникновена програма за развитието на критическия реализъм, не по-малко щастие бе и за зараждащата се българска литература, че имаше възможност да се сроди с такъв титан на мисълта, да се развива в тясно единение с руската революционнотемократическа естетика. Днес ние не бихме могли да си обясним много страни от националната ни художествена и критическа мисъл през епохата на Възраждането, ако не се държи сметка за това благотворно въздействие, за богатите традиции на Белински и неговите последователи, у които школуваха нашите дейци-революционери и писатели-реалисти. Редица исторически обстоятелства благоприятствуват едно особено тясно и непосредно общуване на възрожденските ни писатели и поети с богатата руска идейно-художествена съкровищница. И Чинтулов, и Славейков, и Друмев, и Каравелов, и Н. Бончев, и Ботев — за да споменем само най-ярките имена, очертали с творчеството си облика на предосвободенската литература, трасирали пътя на по-сетнешното ѝ развитие — се

формират като граждани и творци под благотворното въздействие на руската реалистична художествена мисъл, чийто пръв теоретик бе именно Белински. Сходните общественно-исторически задачи, стоящи пред двата народа, близостта на гражданските пориви и идейни терзания, с които живеят руските писатели-демократи и българските възрожденци, благоприятствуват едно рядко творческо сродяване. Нашият народ пъшка под вековното турско робство, русите стенат под непоносимия помещически гнет, у нас сред дрънкането на робските вериги все по-настойчиво се чуват възгласи за борба, за свобода, в Русия звънът на каторжните вериги отеква в душите на милиони, които с прометеевска решимост проklinат „и царя и бога“. И там и тук назряват условия за буржоазно-демократическа революция. Оттук и близостта в гражданските възрения, в естетическия идеал у руските и българските писатели.

Руската реалистична литература, към която са обърнати очите на възрожденските ни писатели, идва да подхрани, да стимулира основните насоки и тенденции в развитието на младата българска художествена книжнина, чийто характер се определя от самия живот, от задачите на историческия момент, от национално-освободителната борба. Едно по-цялостно вглеждане в идейно-естетическия и художествено-критическия свят на най-изтъкнатите възрожденски писатели ще ни даде възможност да видим твърде общи черти, моменти, концепции с руската революционно-демократическа мисъл, да установим някои сходни закономерности в утвърждаването и развитието на българската литературна критика. В това отношение личността и творчеството на Белински изиграват особена роля, привличат вниманието на най-ярките умове в усилията им да дадат художествен израз на патриотичните си пориви и социални тежнения, да поставят на здрава идейна основа зараждащата се национална литература, да начертаят пътя на нейното развитие. Може би тук се крие една от причините, че у нас, за разлика от другите народи, литературната критика се заражда едновременно с художествената литература, първите талантиливи художници на словото са и пионери на литературно-критическата мисъл.

Разбира се, въпросът за мястото на руската революционно-демократическа мисъл и специално на Белински за развитието на българската литературна критика е твърде широк и многостранен и заслужава специално обстойно изследване. Тук нашата задача е по-ограничена — да набележим само някои от най-характерните черти на възрожденската литературна критика, в лицето на нейните най-видни представители, като потърсим онова, което я сродява с делото на великия руски мислител.

★

Името на В. Г. Белински, превърнало се в знаме на руската прогресивна общественост, става известно на българските културни дейци и писатели през втората половина на 19 век, особено през 60-те и 70-те години. Първият допир обаче с българската действителност идва от страна на самия Белински. Още през 1841 г., прочитайки стиховете на Георги Пешаков, посветени на големия българолюбец Ю. И. Венелин, напечатани в „Древни и нынешние словене“ (Москва, 1841) и в Априловата „Деница новобългарского образования“ (Одеса 1841), Белински пише, че макар двете стихотворения да били твърде елементарни в художествено отношение, авторът им заслужава похвала щом те „са внушени от чувство на благодарност, на признателност“. И чувствавайки оче-

видно колко е изостанала българската поезия, проникновеният критик отправя топли, сърдечни думи към нашия народ: „Учете се, учете се, почтени българи! . . . Да, просвещавайте се — да ви даде бог да успеете! Дори пишете стихове, щом не можете да минете без тях“. (цит. по Ст. Каракозов, Идейното и литературно влияние на В. Г. Белински в България, „Българо-съветска дружба“, 1948, кн. 6).

По-късно, когато мнозина български младежи отиват на учение в Русия и у нас започват да проникват произведенията на руските писатели, между тях са и съчиненията на Белински. Според признанията на Ив. Вазов, в училищната библиотека в Калофер, където той отива да учи при бащата на Христо Ботев даскал Ботьо Петков — руски възпитаник, наред с произведенията на Пушкин и Лермонтов били и съчиненията на Белински. Тук могло да се намерят множество томовете от „Отечествени записки“, в които са били поместени много от статиите на бележития критик. (Ив. Вазов, Събрани съчинения, т. XIX, 1957, стр. 67). А в началото на 60-те години името на Белински започва вече да се цитира, да се превеждат и някои негови статии. Във в. „България“, бр. 67 от 1860 г., за да подкрепи своя мисъл П. Р. Славейков си служи с цитат от руския критик, където последният осъжда практиката да се обвинява в изостаналост и невежество всеки, който не е съгласен със становището на противната страна. А няколко години по-късно Славейков, с писмо до приятеля си Цв. Недев в Габрово, го моли да прибере „от даскал Игнатовата одаа една руска книга — Белинскога“ и да му я изпроводи. (Писма от П. Р. Славейков, СбНУ, 1904, кн. 20, стр. 94). Все по същото време в сп. „Общ труд“, издавано в Болград, се появява в превод на редактора му Теодоси Икономов статията на Белински „За възпитанието“ (г. I, кн. I, стр. 4). И Славейков и Икономов в по-сетнешната си книжовна практика ще следват в редица случаи някои от указанията и принципите на руския критик.

Разбира се, проникването на Белински сред българската литературна общественост далеч не се ограничава само с онова, което е пренесено или преведено в страната. Както вече бе отбелязано, най-значителните представители на българската художествена и критическа мисъл живеят дълги години в руска среда и то в един момент, когато идеите на Белински и на неговите последователи обаяват прогресивната общественост. Каравелов живее в Русия близо десет години (1857—1867), следи отблизо вестниците и списанията на руските революционни демократи, чете с увлечение съчиненията на Белински. В тях българският патриот намира отговор на много от възмущащите го въпроси. Според твърдението на първия Каравелов биограф Захари Стоянов, още в Москва редакторът на „Свобода“ и „Независимост“ е „знаел на пръсти Белински, Гоголя, злочестного Чернишевски, Ал. Герцена и др.“, възхищавал се от Добролюбов и Писарев, идеите, прокарани от сп. „Съвременник“, станали „негов идеал“. (Захари Стоянов, Черти от живота и писателската дейност на Л. С. Каравелова, 1885, стр. 19). По-късно, в публицистичното си, художествено и критическо творчество Каравелов не един път изказва възхищение от бележития руски мислител, поставя го наравно с най-великите световни умове, следва много от идейно-философските и естетико-критическите му схващания за характера и значението на литературата.

И Нешо Бончев, чиито литературно-критически статии възбуждат твърде силно духовете на онова време и изиграват благотворна роля за правилното насочване на младата българска литература, също в самата

родина на Белински изучава трудовете му и се стреми да следва отделни негови принципи в кратката си, но плодотворна критическа дейност.

Най-яръкият представител на българската революционно-демократическа мисъл Христо Ботев, който със своята художествена и критическа дейност не само очерта пътя за развитието на националната ни критико-реалистична литература, но се явява и „предтеча на социалистическо-реалистическата художествена критика“ (Т. Павлов), е имал щастливата възможност още като ученик в Калофер да срещне името на Белински, да чете „Отечествени записки“, а по-късно в Одеса да заживее изцяло с идеите на руските революционни демократи.

Очевидно, когато говорим за ролята на Белински в създаването и развитието на българската литературна критика, не би трябвало да се ограничаваме само с прякото, непосредствено влияние на неговите съчинения, а следва да имаме предвид цялостното въздействие на руската революционнодемократическа идеология, чийто основоположник се явява Белински. От друга страна, общото не трябва да се търси само по линиите на преките заемки, на пълни съответствия на мнения и съждения по един или друг въпрос, а главно по сходната насоченост на критическата дейност, по същността на принципите, по идейния патос, по сродното в разбиранията на руските революционни демократи и българските възрожденци за характер, роля и значение на литературните явления. Тогава ще се окаже ненужно да се доказва дали схващането по един или друг въпрос идва по пътя на влиянието или е резултат на лични прозрения. По-важното в случая е да се посочи, че контактът с произведението на Белински и на другите революционни демократи — от една страна, търсенията на българските възрожденци, обусловени от задачите на конкретната национална действителност — от друга, идват да определят и онова дълбоко родство, което съществува между възрожденската ни литературна критика и руската естетическа мисъл през 19 век.

★

Макар във възрожденската ни литература и преди да се срещат отделни съждения с литературнокритически характер, едва през 60-те и 70-те години се появява истинска литературна критика, когато с разширяване на национално-революционното движение и засилилото се проникване на руската литература, настъпва подем и в художествената книжнина. Процесът на политическото и духовното възраждане определя в главни линии характера, съдържанието и формата, патоса на художествената литература, на критическите статии. Оттук и оня голям резонанс, който намират сред българската литературна общественост критическите и естетическите принципи, издигнати и утвърдени от Белински и неговите последователи. Обществено-политическата атмосфера у нас не благоприятства за по-широко разпространение на либерално-просветителски, идеалистическо-формалистически схващания по основните въпроси на литературата и ние сме свидетели на един твърде ускорен процес на утвърждаване на материалистическите реалистични принципи в книжовния ни живот.

Подемът и революционизирането на националното съзнание, назряването на политически конфликти и социални сблъсъци определят насочката и на художествената книжнина. Да се създаде художествена литература, която да отразява новите процеси в живота, новия етап в осво-

бодителното движение — такава е била върховната повеля на времето. А такава литература е могла да бъде сътворена само от хора, които са живеели с проблемите на тогавашната действителност, с най-дълбоките надежди на народа, които са изразявали повика на милионите за „правда и свобода“.

Критическата дейност на най-изтъкнатите възрожденски писатели е органически свързана с техните патриотични усилия да пробудят националното съзнание, да ускорят национално-възродителния процес. И при Каравелов и при Ботев човек трудно може да разграничи общественика-патриот от писателя-критик, кога говори публицистът-революционер и кога художникът-реалист. Национални и социални пориви, философски и етични терзания, идейни и естетически прозрения — всичко е насочено в една цел. Както в художествената, така и в критическата им дейност са намерили своеобразен израз националните и социални проблеми на възрожденската епоха, усилията на „вековния роб“ да отхвърли политическото и духовното иго, да встъпи по пътя на човешкия прогрес. Затова, изследвайки тази страна от дейността на възрожденските дейци, ние имаме възможност да разберем по-добре тогавашната действителност, да почувствуваме патоса на онази епоха — епоха на големи изпитания и светли надежди.

Особените културно-исторически условия, при които работят българските писатели, жанровата недиференцираност на тогавашната книжнина определят своеобразния характер на възрожденската критика. Обикновено съжденията за литературата, критическите оценки и отзиви са вилетени в статии от по-общ характер, често литературното явление е повод, за да се засегнат обществено-политически въпроси, да се подскаже за изостаналостта на цялостния книжовен живот, да се припомни за патриотичния дълг на писатели и поети. В това отношение примерът на Белински патриота-революционер и критика-публицист е бил особено поучителен за българските възрожденци. И когато говори за творчеството на такива проникновени художници като Пушкин, Гогол, Лермонтов и др., руският критик умее да нахвърли контурите на цялостния живот, да погледне и ретроспективно и в перспектива, да разобличи и осмее ретроградното, да насърчи талантливото, прогресивното, да посочи тенденциите на бъдещето. Цялата му дейност е сякаш насочена да ускори реализирането на собствените му пророчески пожелания — само след един век, през 1940 г., руските хора да могат да видят своята родина Русия „застанала начело на образования свят, творяща закони в науката и изкуството и приемаща благоговейна дан на уважение от цялото прогресивно човечество“. Не се ли възмущават и българските книжовници от подобни патриотични пориви — да видят отечеството си свободно от чуждия гнет, за да може и българският народ да се изяви като жизнеспособна творческа нация, годна да развива своя самобитна литература и култура, да даде своя принос за общочовешкия прогрес! За разлика обаче от Белински те са нямали възможност да дадат систематизирано изложение на своите литературнокритически схващания. За тях днешните съдим от твърде разпръснатите им съждения, правени по най-различни поводи, често фрагментарни, непълни. Това, разбира се, не намалява значимостта на литературнокритическите им принципи, много от които не са загубили своята актуалност и за днешната ни литературна критика.

Ако един Белински, при наличието на Пушкин и Гогол, Лермонтов и Некрасов, Колцов и Крылов и на толкова други талантиливи художници на словото, намира основание да бъде недоволен от общото състояние на тогавашната руска литература, защото руският народ не е могъл да разгърне творчески сили в условията на буржоазно-помещически строй, то колко по-голямо основание са имали Каравелов и Ботев да негодуват и критикуват, да осмиват и изобличават, да учат и зоват, та да тласнат сънародниците си към творчески дирения и художествени завоевания. Тяхната патриотична съвест и художествено чувство се бунтуват от елементарността и безсъдържателността на произведенията, от консервативността на мнозина писатели, които стояли настрана от актуалните жизнени задачи, робували на отречени канони, пълнели книжнината ни със слаби в историко-познавателно, идейно-художествено, езиково отношение творби. „Ние още нямаме своя книжовност; ние още нямаме пет книги, които да могат да издържат критика; ние нямаме нито три книги оригинални, т. е. които да се нарекат български произведения или българска книжовност; най-после ние още не знаем що е книжовност и каква трябва да бъде нашата книжовност. Ние не преводиме и печатаме, щото е за нас потребно и полезно, а щото ни попадне под ръка. . .“ — пише Л. Каравелов в „Свобода“ (бр. 5—7, 1869). Макар да съди от по-други критерии, подобно е и убеждението на Нешо Бончев. Като гледа как писатели и книжари се надпреварват да издават разни фантастични приказки, приключенски повести, нравствено-религиозни книжки, възмутеният патриот се провиква: „С тия ли книжки се народ просветлява? Тежко е да гледаш на това днешно книгобесие и отпада ти сила и ищак и надежда за по-добър и по-людски живот, и по-честит живот за нашите еднородци, кога видиш какви книги се обръщат днеска между жадните за четене и гладни за наука младежи“. Според Бончев от над стотината излезли произведения най-много десетина „мож наброи за в работа“, а „другото е измет за изгаряне“. (Н. Бончев, Съчинения, 1939, стр. 153). А Ботев цял кипи от негодувание, когато вижда, че издаваните книги, вместо да просветляват националното съзнание, да революционизират духа, да разкриват нови хоризонти пред погледа, приспиват всякакви борчески пориви, довеждат до „отвращение към учението, равнодушие към книжнината и справедливо негодувание към писателите“. Никаква полза не може да принесе литературата, щом тя е изпълнена с „ретроградни проповеди“, с „превратни понятия“, със сантиментални излияния и безсъдържателни умувания. Писателите са все още с твърде примитивни представи за художествената литература, не разбират нейната същност, обществена ѝ роля, чужди са на актуалните социални, национални и идейнорестетически проблеми, не създават нищо самотитно, произведенията им не са в съзвучие с духа, бита, нуждите на народа — такива и много още подобни въпроси изпълват статиите, рецензиите, фейлетоните, отзивите, книжовните прегледи на най-изтъкнатите критици на възрожденската епоха. Едно дълбоко недоволство и искрена мъка от състоянието на тогавашната книжнина подхранва критическото им перо. Това недоволство се изразява в остри публицистични статии, в злъчни фейлетони, в саркастични и иронични бележки, епиграми и т. н. Като бич плющи критиката над главите на самозваните поети, над онези книжовници, които не съзнават важността на делото, с което са се заели, и наводняват литературното поле с безполезни книги. Смъртни врагове на всички, които потискат политически и национално народа, те с не по-малка непримири-

мост клеймат и онези, които спъват духовното му пробуждане, които пречат за революционизиране на съзнанието му. Но подобно на Белински, който при всичката си критичност към голяма част от тогавашната литературна продукция, изразява твърдото си убеждение в скорошния разцвет на художествената мисъл — „ще дойде време, когато просвещението като широк поток ще се разлее из Русия, умствената физиономия на народа ще се измени, и тогава нашите художници и писатели ще удрят над произведенията си печата на руския дух“ — (Собр. соч. в трех томах, 1948, т. I, стр. 87) — така и възрожденските ни критици съглеждат скорошното премахване на духовния мрак, на чуждото иго, когато ще настъпят условия за проявление на неизмеримите творчески сили на народа. И този оптимизъм в бъдещето, тази непоколебима вяра в националните потенциални сили идва от дълбокото сродяване с народните маси, от верните прозрения в насоките на общественото развитие, на националния и общочовешки прогрес. Възрожденската ни критика, в лицето на най-значителните си представители, е пропита с неизмерим патриотичен патос, с всеотдайна любов към народа, към културата и прогреса, с омраза към тиранията, към пошлото и реакционното. Създаването на национална литература се поставя в зависимост от общокултурното възмогане, от политическото и икономическото освобождение на народа. Много от тези черти несъмнено са подхранени от сродяването с руската обществена, художествена и критическа мисъл.

За да може и при тогавашните условия да бъде създадена пълноценна национална художествена литература, решаващо условие е писателите да бъдат верни чедата на народа, да живеят с остри проблеми на съвременността, жизнено съдържание и творческо вдъхновение да черпят от непосредственото ежедневие — пълно с трагизъм и героика, с драматизъм и надежда. „Да бъдеш гражданин и син на своето общество и своята епоха, да усвоиш неговите интереси, да слесш своите стремления с неговите стремления“ — този върховен принцип на Белински стои в основата на идейно-литературното кредо на българските революционни демократи, определя характера на многообразната им дейност. Сами посветили се изцяло на задачите на историческия момент, създали творби, в които бие пулсът на непосредната съвременност, те искат от писатели и поети да заживеят с проблемите на тогавашния живот, та да могат и произведенията им да играят активна социално-действена, патриотично-възпитателна роля. Макар да не отрича значимостта на произведения с историческа тематика, Каравелов недвусмислено подчертава, че е далеч по-целесъобразно и обществено оправдано писателите да черпят материал от съвременния живот — пълен с остри конфликти, с жизнено важни проблеми. Оценявайки като сериозна сполука драмата „Иванко“ на Друмев, той изтъква, че „ако неговата драма да би била из съвременния живот на българския народ, то неговите цели би били изпълнени и ние би имали важно литературно дело“. Нашият живот, говори критикът все по-същия повод, „е до такава степен разнообразен, шарен и богат с всевъзможни сюжети, щото за писателите се открива едно широко неизмеримо поле. Целта на съвременните наши писатели е да осмееят всичките нечистотии, които ни окръжават от всяка една страна и да охрабрят честното, чистото, бедното и убиеното. С една дума ние трябва да бъдем синове на сегашното време и да се борим със съвременното зло“. По тази причина именно Каравелов смята, че Друмев „не принадлежи към числото на мислителите, които откриват на хората нови пътища към про-

гресивните движения“ (в. „Независимост“, бр. 28, 1873). Критикът не отрича възможността да се „вземат сюжети и от историята, но на такива сюжети трябва да се дава съвременен интерес, съвременен мироглед“, историческото повествование да има съвременно звучене. Макар да съглежда редица недостатъци във Войниковата драма „Криворазбраната цивилизация“, строгият критик се изказва одобрително за нея, защото „тя е земена из съвременния живот, в който всеки един писател ще да намери повече живи драматически сцени, нежели в нашата история...“

Съвременното звучене на произведението, близостта му с живота е основен критерий и за Ботев, когато съди и критикува, одобрява или осмива. Стиховете на Франгя, Пишурка, Пискулиев, Сапунов, Станчов извикват неговия гняв и неумолимата му присъда не само защото са твърде примитивни, посредствени, но защото и са лишени от съвременен патос, от по-високи граждански стремежи, идеали. Българската действителност в онези години изисква не съзливия сантименталност, не либерално-просветителски илюзии, не отвлечен хуманизъм, а творби, които да разобличават и критикуват обществения ред, да вдъхновяват за борба, да укрепват вярата в бъдещето. Образът на писател-гражданин, очертан от Белински в знаменитото му писмо до Гогол, стои в идеала на българските революционери. Дори и Н. Бончев, в чиито съждения се промъкват и идеалистически мисли, съзнава, че съвременният читател не се възнува от пасторалните еклоги на Хар. Ангелов или от дитирамбичните стихове на Пишурка. Подобно на Ботев и той не намира за навременно стихотворението на Славейков „Не пей ми се“ и очаква нови стихове от писателя-патриот, в които да бъдат възпети не само личните страдания, но и болките на поробения народ, „защото не броим за сериозно нещо предните негови ергенски, еротически песни, които навремето всички учехме наизуст, но които току-речи не оставиха дия след себе си“ (Н. Бончев, Съчинения... стр. 112). Необходимо е и в националната ни литература да се появят стихове, подобни на Лермонтовите, които сам Ботев така възторжено е декламирал. Своята творческа индивидуалност писателят би извил най-пълно, когато живее непосредно със стремежите, болките и тежненята на своето общество, когато съвременността влезе в самата тъкан на творбата. Отчуждеността от насъщните житейски проблеми, липсата на съременно звучене се оказва пагубно и за естетическата значимост на произведението. Подобно на своите руски учители, Ботев съзнава, че естетическата красота не съществува извън живота, извън обществените домогвания и духовни пориви на човека.

Ако литературните възгледи на Белински получиха такава популярност и притегателна сила това се дължи на обстоятелството, че те бяха съзвучни с потребностите на руското общество, с нуждите и тежненята на всички онеправдани и угнетени хора. В усилията си да изведат младата ни литература на широкия друм на реализма, съвременността да стане живителен извор за поети, писатели и драматурзи, Ботев и Каравелов разбират историческата значимост на утвърдените от Белински принципи, те стават опора в критическите им съждения и оценки и с дейността си начертават насоката на по-нататъшната национална материалистическа критическа мисъл.

★

Ръководният принцип на реалистическата естетика — така нашироко обоснован и изявен от Белински, — че литературата е продукт на обществото и следва да отразява живота на това общество, че тя отра-

заява действителността в нейното многообразие, потенциални възможности и тенденции на развитие, заляга в основата на възрожденската ни литературна критика, става неизблвен закон за почти всички по-значителни художници и книжовници. Един от най-ранните популяризатори на Белински у нас Т. Икономов в статията си „Поезията на природата и нашите нужди“ почти изцяло преповтаря мислите на руския критик. „Поезията трябва да бъде вярна и на природата и на живота и никога да не отстъпва от тях, ако иска да има в себе си някаква цена“, тя следва „да изобразява образи и дела от истинския живот, а не един живот въображаем и лъжлив“. Онези произведения, „които не са верни на естеството и на действителността, трябва да бъдат чужди за нас“ — пише Икономов на страниците на сп. „Читалище“ от 1871. В статията си „Що е роман“ и Славейков ще заяви, че главната задача на романа е да дадевяро отражение на действителността, на „человеческият живот в своите разнообразни отношения“ (сп. „Читалище“, 1870, кн. 3, стр. 7). При различни случаи, в различни форми, под различен аспект срещаме в писанията на възрожденските критици мисълта, че литературата е длъжна да ни показва действителността каквато си е, защото „каквато и да бъде тази действителност, тя много повече ще ни каже, много повече ще ни научи, отколкото всички измислици и поучения моралистите“ (В. Г. Белинский, Собр. соч. в трех томах, т. III, стр. 596). Задачата на художника е да вникне в самата обективна действителност, за да открие благодатния извор на поетически ценности, с които не могат да се мерят никакви фантастични построения. Ако Пушкин умее да прави „поетически и най-прозаическите предмети“, то това става не защото той е привнесъл към тях поезия от себе си, а защото умее да проникне в тяхната скрита за равнодушния поглед вътрешна същност. Пушкин успява да открие действителността за поезията, защото е открил поезията в действителността. А Белински въз основа на творческия опит на Пушкин доказва, че поезията може да бъде само поезия на действителността или в противен случай тя въобще не съществува — пише съветският литературовед А. Лаврецький (Естетика Белинского, 1959, стр. 46).

Разбира се, отделните български писатели-критици и книжовници възприемат различни страни, моменти от критическите и естетическите възгледи на Белински, в зависимост от идейните позиции, на които стоят, в зависимост от гражданско-патриотичната си активност, от обществения си идеал. Револуционно-демократическата поетика в лицето на Каравелов и Ботев възприема най-пълно материалистическите разбирания за изкуството. Тя изисква литературата не само да отразява действителността, но и да съдейства за нейното изменение, да разкрива причините за социалните злини, да сочи пътищата за тяхното премахване, да помага на народа да види „причините, които не му позволяват да бъде щастлив“ — както се изразява редакторът на „Свобода“. Като реагира срещу нравствено-дидактичната, сантиментално-приключенската книжнина, Каравелов подчертава исконната си мисъл, че във всяка книга читателят трябва да намери „обяснени истини или материал за обяснението на тия истини“. „Да кажем накратко, ние желаем да извлечем из всяко природно явление и из всяко умствено произведение съществена полза, която да улучи нашето настояще и да приготи за бъдещето поколение нова движаваща сила“ („Знание“, кн. 15, 1875). Художествената литература следва да разкрива противоречията в робската действителност, да изобразява положителния герой — бореца за народни правдини, да чертае високи идеа-

ли — граждански, национални, общочовешки. На читателя не е нужно безпристрастно, обективистично изобразяване, описание, несгрънато от жива мисъл, от определен жизнен идеал. Във всички тези изисквания на българските писатели-революционери се чувства основният патос на т. нар. „натурална школа“, чиито принципи бяха формулирани от Белински. Сибред руският критик „мъртво е едно художествено произведение, ако то изобразява живота само за това, за да изобрази живота, без всякаква могъща субективна подбуда, имаща своето начало в преобладаващата мисъл на епохата, ако то не е вопъл, страдание или дитирамб на възторг, ако то не е въпрос или отговор на въпрос“ (Собр. соч. в трех томах, т. II, стр. 348). Тези мисли на Белински намират реален израз и в художествената и в критическата практика на нашите писатели-патриоти. Подобно на своя учител те далеч не смятат за разумно всичко, което съществува в действителността, а я възприемат в цялата ѝ противоречивост, — одобряват и възпяват едни явления, критикуват, изобличават онова, което угнетява човека, спъва прогресивното развитие.

Опирайки се очевидно на изказванията на Белински, Н. Бончев подчертава, че обаятелната сила на Гоголевите произведения идва от обстоятелството, че „той даде на поезията реално битие“, сваля я от небесните висини на земята, изобразява човека „такъв какъвто си е, със сичките му пороци“, разкрива пошлото и поквареното във всичката му отвратителна голота, „осмива със своя лют смях“ тъмните страни, покварата и недъзите в тогавашната руска действителност и по такъв начин накарва хората да се борят за преобразуване на тази мрачна действителност. Самите руски хора, по думите на Бончев, са се ужасили от картината, нарисувана от Гогол, започнали да търсят „лекове на болните си места“, да се замислят за своето идейно и нравствено прераждане.

Като настоява литературата да разшири своята тематика, Каравелов изисква тя да черпи материал от многообразните страни на живота, от всичко онова, което има отношение към човека, от което той „може да извлече сила за каква да е своя цел“. Колкото „по-вярно и по-дълбоко“ е отразен животът, толкова по-значителна е и художествената творба, толкова по-действена е и нейната сила, задоволява повече и по-разнообразни потребности на човека. В това отношение Ботев отива още по-напред. Посветил се изцяло на националната революция, той издига лозунга, който представлява най-върхната точка не само на собствените му критико-естетически прозрения, но и на националната ни революционнорепубликанска мисъл изобщо. „И науката, и литературата, и поезията, и журналистиката, с една дума — всичката духовна дейтелност на неговите (на българския народ — Г. Д.) водители би трябвало да вземат характер на политическа пропаганда, т. е. да се съобразят с живота, със стремленията и с потребностите на народа и да не бъде вече науката за наука, изкуството за изкуство, а журналистиката за преживяне на старото, изгнилото и отдавна вече изхвърленото европейско гюбре“ — пише Ботев в бр. 4 на в. „Знаме“ от 1875 г. Българският революционер не се ограничава само да посочи обществената роля на литературата, а поставя пред нея задачата да съдействува за цялостното изменение — политическо, социално, духовно — на действителността. За него в конкретния момент връзката на литературата с живота се заключава в изобразяване на революционната борба, в премахване на робската действителност. Когато четем четиристишията на сатирата „Защо не съм?“, където се осмиват редица поети, неволно си спомваме мисълта на Белин-

ски, че не може да има трайно значение никакво талантливо литературно произведение, ако в него не пулсира животът, ако не е плод на изстрадани убеждения, на мисъл, почувствувана със сърцето и ума. Авторите на подобни произведения руският критик сравнява с птица, която пее само за това, защото ѝ се пее, живее в своята изолирана от света клетка и само в песента намира радост и утеха.

В усилията си да свържат литературата непосредно с живота, във възрожденската критика понякога се промъкват натуралистични увлечения, просветителски тенденции, както напр. това се случва при Каравелов. Основният патос обаче в критическите статии от онова време е не да се копира животът, а да се изобразява съобразно изискванията на борбата за национално и духовно възраждане. Основният принцип на реалистичната естетика — отношението на изкуството към действителността — те схващат в цялото му значение както зависимостта на изкуството от действителността, така и въздействието на произведенията на изкуството върху действителността. Причинната връзка между характер и съдба на литературата, от една страна, и характер и съдба на действителността — от друга, винаги стои пред погледа ни. Степента на въздействиелната сила на литературата се определя от съзвучието на произведението с тенденциите на епохата и обществените потребности.

Белински нарича критиката „естетика в действие“. Това определение намира пълно потвърждение в критическата дейност на Каравелов и Ботев. И двамата използват най-разнообразни форми, за да утвърдят материалистическите си схващания за литературата, за обществения живот, художественото и критическото им перо непрестанно воюва в името на по-високи естетически и социални идеали. Смихът на всяко литературно творчество те виждат в неговата въздействиелна сила за преобразуване на социалната действителност. Ботев недвусмислено подчертава, че изобразяването на миналата и сегашна действителност трябва да става все с оглед на нейното изменение, с оглед да се очертае бъдещето и да се посочи пътят за неговото осъществяване. А такива именно творци не вижда авторът на „Борба“ сред тогавашните писатели. Оттук и постоянният му призив — писатели и поети да живеят с проблемите на живота, с борческите устремии на народа. В изобразяване на борбата за национално и социално освобождение изкуството намира своята висша цел и оправдание. Тогави и прекрасното у хората, в живота ще премине и в литературата, за да засияе с още по-голям блясък и вдъхнови широките маси. Само така литературата ще изпълни своето предназначение — да научи хората да виждат и разбират идейно-възвишеното, прекрасно-величавото, да се стараят да го претворят в живота, да стане то ръководен принцип на всяка човешка дейност. От идейно-естетическите позиции, от които създава безсмъртните си революционни песни, от същите принципи Ботев изхожда когато съди за произведенията на другите. И ако разглежданите от него съчинения стоят далече от тези свещени принципи, те стават обект на саркастичното му перо.

В изискванията си литературата да отразява вярно действителността българските критици революционни демократи не пропускат да подчертаят, че това може да бъде постигнато от онези художници, които стоят на прогресивни обществени позиции, които обладават правилен мироглед за развитието и движещите сили на обществото, които съзнават социално-действиелната роля на литературата. За да изобрази вярно жизнените явления, поетът трябва да разбира тяхната същност, да бъде „едно-

временно и мислител“, да вижда тенденциите на бъдещето, идеала, към който са устремени прогресивните люде. Тук е, по думите на Каравелов и Ботев, разделът между народностната реалистична литература и произведенията на онези писатели, които възпяват ретроградното, описват суеверни сантиментални истории, гледат на човека като на механически изпълнител на волята на „предопределената от съдбата личност“ или на „свръхестествени сили“, приемат за разумно всичко, което съществува. По този начин отвлечат вниманието на хората от обществените проблеми, приспиват борческите стремежи. Българските писатели революционни демократи яростно критикуват, изобличават, осмиват всички онези, които се силят да обосноват съдбата на човека като предопределена от провидението. Когато критикува книгите с нравствено-дидактично съдържание, изпълнени с поучения за духовно усъвършенстване на човека и т. н., Ботев сякаш има предвид мисълта на Белински, че няма нищо по-леко от това да се посочи какъв трябва да бъде човек в нравствено отношение. Заедно с това обаче и нищо не е така трудно, както да се покаже защо този човек е станал такъв, какъвто е, а не такъв, какъвто е трябвало да бъде съобразно теорията на нравствената философия (Собр. соч. в трех томах, т. III, стр. 65). От критическото перо на руския критик не убягва както дидактичната литература, така и произведенията на „чистото изкуство“. И двете тези крайности нямат нищо общо с истинското изкуство. Действителността стои винаги по-високо от каквато и да е идеална измислица — подчертава руският критик. Колкото и да желаем хората да бъдат добри, изкуството трябва да ги показва такива, каквито те са. А затова е необходимо хората на словото да познават добре живота, да живеят с най-прогресивните идеи на времето, да се вдъхновяват от високи граждански идеали.

Не сантиментални проповеди, не всевъзможни поучения за поведението на човека иска Ботев от писатели и книжовници, а да посочват истинските причини за обществените злини, да научат хората как да се борят срещу тях. Затова той остро предупреждава преводача на книгата на Еми Мартен А. Шопов да не разпространява превратни идеи за причините на робството и невежеството, че „нещастията на народите се заключават в необразованието и грубостта на жените“. „Това е стара песен! — подчертава Ботев. — Други са причините, г. Шопов, и друг е лекът, който трябва да употреби човекът, за да излезе из робството, а следователно и из невежеството“ (в. „Знаме“, бр. 21, 1875). Писатели, които нямат правилни разбирания, не могат и вярно да изобразят жизнените явления, стават проводници на реакционни теории. Когато излиза в превод на български книгата на Силвио Пелико „Тъмните ми“ — добила голяма популярност в онова време, и Каравелов, и Ботев подчертават несъстоятелността на идейно-философските позиции на италианския патриот, критикуват неговата християнска резигнация и примирението му с угнетителите. Според Каравелов в спомените на Силвио Пелико „не съществува нито оная човеческа самонадеяност, нито оная велика гордост, нито оная свещена борба, нито онзи величествен разум, които увеличават човеческите действия пред нашите очи. . .“ („Знаме“, кн. 2, 1875). А Ботев направо намира за вредна прокараната „религиозна философия, която ни учи как скептикът хванал да вярва, как политическият затворник се предал на волята божия и как станал търпелив, безпристра-

стен и даже милостив към неприятелите си“. И в недоумение възкли-цава: „И всичко това направила тъмницата“!

Художественото дарование само по себе си не е достатъчно, за да бъде изобразена правдата в живота, за да се разкрият взаимовръзките между явленията, за да се просветли със средствата на художественото слово съзнанието на човека. Белински не един път подчертава, че в историята на литературата се срещат немалко писатели, притежаващи несъмнено дарование, без да са успели обаче да оставят трайни следи, защото не са стояли на прогресивни позиции. Освен талант необходимо е художникът да живее с духа на времето, вярно да съглежда жизнените потребности, обществения идеал, в противен случай дарованието може да се окаже безполезно, дори и вредно. Без светлината на разума — пише Каравелов в „Из Мъртвия дом“ дарованието не само не носи полза, но може да бъде и вредно, „да бъде източник на най-лошите заблуди“. Необходимо е здраво мировъзрение, за да бъде насочено по правилен път естественото дарование. Авторът на „Хаджи Ничо“ отхвърля всякакви мистични, идеалистични теории, сочи, че няма нищо неземно у творческата личност. Нейната особеност се състои главно в умението да наблюдава и възпроизвежда живота в емоционално действени образи и картини. Тя не е нещо имагинерно или веднъж за винаги дадено, а е в дълбока зависимост от своята среда, от духа на времето.

Тогавашната българска литература не е давала достатъчно материал, за да се навлезе по-надълбоко в проблемите за ролята на миросгледа и на художественото дарование, да се разкрият сложните взаимоотношения между тях. Като се има предвид обаче нивото на естетическата мисъл по онова време, нашите революционни демократи проявяват верни догадки по тези въпроси. В това отношение те имат предвид и опита на другите науки, принципите на материалистическата философия. Както в естествените науки или в историята неверните идейно-философски позиции не водят до установяване на истината, така и при художественото творчество те пречат да бъдат изобразени жизнените явления, да бъде разкрита действителността такава, каквата е, да се видят тенденциите на нейното развитие. Мировъзрението на писателя най-добре се проявява в задълбоченото познаване и вярна оценка на жизнения материал, в правдивото изобразяване идеалите на епохата. Ако обаче не е налице художествено дарование, подчертават българските критици, никакви благородни намерения и патриотични подбуди, никакви „теории на словесността“ не помагат, за да бъде създадено пълноценно идейно-художествено произведение. Неумолими са нашите възрожденски критици към онези, които, лишени от всякакво художествено дарование, се силят да пишат поетически произведения.

Както не е възможно да бъде разбрана борбата на Белински и на другите революционни демократи за утвърждаване на реализма в литературата, независимо от техните социално-политически възгледи, така също немислимо е да се разглеждат литературно-критическите съждения на възрожденските ни писатели, ако не се има предвид революционно-патриотичната им дейност, всеотдайността им на народното дело. И за едните и за другите борбата за създаване на национална литература, на литература, която да отразява действителността, съставя неразделна част от обществено-политическата им борба срещу потисничеството и не-правдата.

Характерна черта в литературно-критическите работи на нашите възрожденци е изискването възмогващата се българска литература да носи национален самобитен облик, да изобразява типични черти от бита и душевността, от обществените отношения и психологията, от терзанията и бляновете на народа. С изострено национално чувство, цялата им дейност е насочена към утвърждаване на народността, издигането му на равнището на общочовешкото. Това изискване е обусловено от конкретно-историческите задачи, налагало се е от усилията на българите и чрез литературата да изявят своето право за самостоен национален живот, да дадат отпор на асимилаторските домогвания, да разкрият бита, душевността, идеалите на народа. Материалистическите разбирания за конкретно-историческата определеност на книжнината сочат в каква насока следва да бъдат усилията за създаването на социално-действена, идейно-възпитателна литература. „Всяка една драма, всеки един роман, всяка една повест само тогава могат да се нарекат български, когато в тях се описват сцени из българския живот. Колкото по-естествено и по-вярно е изобразен българският живот, толкова повече е по-съвършено и по-драгоценно и самото литературно произведение“ — пише Каравелов в „Свобода“ (бр. 3—4, 1871). Още когато е в Сърбия, където започват да се изявяват по-определено литературно-критическите му схващания, Каравелов изобличава сръбските поети, че били отчуждени от народа, не създавали нищо самобитно, оригинално, в което да се чувствува духът на сръбския живот. Българският патриот намира книгата на Йован Илич „Пастири“ за безполезна, защото в нея нямало сръбски характер, съдържанието било чуждо на сръбския национален дух, мотивите били непознати не само за сръбския народ, но и за цялото славянство. (Публицистиката на Л. Каравелов, 1860—1869, София, 1958, стр. 489). Всяко истинско произведение, според думите на критика, носи национален облик, описва неща разбираеми и близки за широките маси. Сам Каравелов създава дълбоко национални произведения, наситени с атмосферата на народния бит, напоени с аромата на българската природа, с богатствата на народната реч. Затова те са въздействували така непосредно върху сърцата и умовете на българите. С не по-малка настойчивост и Ботев изисква да бъде създадена книжнина, пропита с национален дух. Дълбоко сроден с народа, той познава своеобразието в бит и душевност, в психика и идеали на българина, изобразява исконните му национални черти. „Нашият народ има свой особен живот, особен характер, особена физиономия, която го отличава като народ“, и с това трябва да се съобразяват и общественици, и писатели, и книжовници („Дума на българските емигранти“, бр. 1, 2). Заедно с това обаче той критикува онези, които изхождат от твърде елементарни представи за националното, ровели се из миналото, за да разказват за разни легенди и подвизи на царе, за религиозни чудеса и т. н., а отминавали онова, с което всекидневно се сблъсквали хората. Националният дух ще бъде най-пълно изобразен, когато се вникне по-дълбоко в живота и се разкрият тенденциите на неговото изменение, когато се види взаимобусловеността на явленията, отношението им към съдбата на човека. Националният характер на литературата се определя не само от претворения жизнен материал, не само от обекта на художественото изображение, но и от идейните позиции, от които писателят гледа на действителността, от степента на сродяването със самата същност на

народния живот. Затова именно напразни остават надеждите на И. Р. Блъсков, който си въобразява, че като описва народните обичаи и нрави създава национална литература. Той не е могъл да изобрази същността на националното, защото „неговият възглед за народните обичаи е крив, ръждив и несъвременен“ — пише Ботев. Истински националният писател, изобразявайки онова, което е видимо и осезаемо за обикновените хора, отива и по-далече, вниква в същността на явленията, за да бъде почувствувано по-пълно и минало, и настояще, и бъдеще на народа. И у Каравелов и у Ботев има догадки за диалектичната същност на националния характер, за неговото развитие, обусловено от редица сложни предпоставки и условия.

Подобно на Белински, според когото националното и реалистичното са свързани, защото реализмът в литературата означава художникът да е живял с народа, да се е сродил с неговите чувства и мечти, да гледа на действителността с неговите очи, и българските писатели са убедени, че изобразявайки национални черти и тенденции, възбуждащата се литература най-пълно ще служи на задачите на времето. Думите на великия руски критик, че реализмът извел руската литература на широкия друм, че едва когато тя се обърнала към самобитните източници на вдъхновение и идеали „е станала и съвременна и руска“ са били предупреждение и за българските писатели-патриоти.

Вусилията си да насочат младата литература към изобразяване на националното в историческа съдба и обществени отношения, в социални тежнения и патриотични идеали, българските критици се опират на народното творчество. В него те виждат възплътени не само исконните народности черти, но и идейно-художествена школа за писателите. Не един път се изтъква, че сборниците с народни песни все още си остават единствените книги, които са пропити с български дух, които изобразяват народа ни като самобитна националност, надарена с богата душевност и поетическо чувство. За българските възрожденци народните песни са непресъхващ извор за изучаване на миналото и настоящето на народа, на неговите терзания и блянове, на хубавото и отрицателното в социалните им и нравствени разбирания. Те се възхищават от творческия гений на българския народ, създал истински поетически творби, чиято художествена образност, жизнена правдивост, езиково богатство, национален патос, идейна устременост могат да бъдат идеал на най-добрите поети. „Аз ще да кажа, че нашите народни песни и пословици са за мене хилядо пъти по-драгоценни и поучителни от всичката наша синигерска поезия и от всичката обачевска философия“ — пише Каравелов, истински поклонник на устното поетическо творчество. — „Разгърнете сборника на братя Миладинови, разгледайте народното богатство и съставяте си понятие за творческите сили на народа и за неговата изкуствна литература“. За Ботев народното творчество е истинска съкровищница за опознаване на националния живот. От народните песни поетите могат да се научат как да отразяват и възпяват живота в цялото му многообразие. Особено ценен за него е хайдушкия епос, където е отразена героиката на българина в борбата му срещу турския поробител, срещу чорбаджии и поробители. При най-големи изпитания, когато „и камъкът би се стопил“, българинът е намирал утеха и упование в „своята елегическа юнашка песен“. Народните песни са възплътили най-здравите национални традиции, най-скъпото за народа и затова са се оказвали здрава опора срещу поробителите-асимилатори, помагали са на българина да опази народ-

ността в бит и мисловност, да устои на чуждото влияние. И Славейков, и Каравелов, и Ботев, и Н. Бончев проявяват верни разбирания за характер и значение на народното творчество, реагират срещу всеки опит да се опощли, изврати народната песен, неспособно да се подражава на нейната поетика, да се осакатяват, мистифицират устните поетически завоевания, каквито тенденции се проявявали твърде често в онова време. Възрожденската ни критика отделя особено внимание да се опази чисто народното поетическо богатство, остро изобличава онези книжовници, които неправилно записват песните, нарушават тяхната хармоничност, метриката и интонацията и, за да прикрият бездарността си, подражават механически на народния творец, създават сурогати. Преправянето, развалянето на народните песни се смята за варварско посегателство над най-ценното национално поетическо богатство, за престъпление с пагубни последствия за духовния ни живот.

Разбира се, застъпвайки се за изучаване и опазване на устното поетическо творчество, за школуване в неговите поетически богатства, нашите писатели-реалисти не проявяват безкритично отношение към литературните паметници от миналото, не изпадат в плен на патриотически сантиментализъм, на сляпо преклонение. „Ако събираме нашите стари паметници и ако съставляваме от тях огледало на прошедшето, то ние правиме това не за кефа на самодивите и не за хатъра на змейовете, а за любовта на истината, която ще ни научи с какви средства трябва да унищожиме грубите суеверия, които са играли такива важни роли в живота на нашите прадеди и които и до днес имат свои последователи. Ето защо ние искаме от събирателя, от историка и от изследователя безпристрастие, строга критика и здрави съждения за това или онова събитие, за това или онова верование и за това или онова жизнено проявление“ — пише Каравелов по повод излизането на сборника с народни песни на Огюст Дизон („Знание“, кн. 15, 1875).

Особеният интерес на критиката към устното поетическо творчество, изискванията писателите и поетите да използват сборниците на братя Миладинови, Верковича и др. несъмнено са обусловени от съзнанието, че новата национална литература не може да се развива, ако не бъдат използвани художествените достижения на различните поколения. И понеже липсват здрави писмени литературни традиции, то единичният извор за школуване си остава народното творчество. От него може да се вземе пример, за да се запечатат в поетическа форма конкретно-историческите нужди, стремежи и възжеления на българите.

Все с оглед младата българска литература да тръгне по правилен път, правдиво да отразява българския живот, да съдействува за решаването на национални задачи, голям дял в литературно-критическите работи от възрожденската епоха заемат статиите, бележките, насочени срещу взелата опасни размери мода да се подражава на чужди автори, да се заимствува, побългарява и т. н. През втората половина на века преводната и подражателната литература е определяла облика на книжовния живот, оригиналните български произведения били твърде малко и не били така популярни. „Българите нямат още литература — пише Каравелов през 1873 г. — И наистина ако някой от нашите умерени и дълбокомислени писатели каже, че „Сирота Цветана“ на Яким Груева или дълбокомислените произведения на Пишурка са българска литература, то в такъв случай ние имаме право да кажем, че волът е славей“. („Независимост“, бр. 28). Лишени от здрави идейни позиции и естетически усет

мнозина от преводачите най-често са се насочвали към книги с нравствено-дидактично, сантиментално, суеверно-приключенско съдържание и с това спъвали възродителния национален процес. Преводачите и подражателите не се съобразявали с нуждите на българите, с изискванията на историческия момент, със задачите на националната борба. Тази книжнина описвала „нравите и обичаите само на чуждите народности“ и не е могла да вълнува българите, да мобилизира духовните им сили. В един момент, когато българската действителност бликала от остри, неотложни проблеми, в печата са се появявали статии, занимаващи се с явления, за които българите не били и чували. Затова към такива книжовници и Каравелов, и Ботев, и Бончев са безпоощадно язвителни, осмиват и критикуват слепото увлечение пред чуждото. Подобни поклонници на чужди моди Ботев нарича „гладички умовце, кои внасят у нас ръждата на западните предразсъдъци и сметта на гнилата вече европейска цивилизация — без да виждат новите явления на живота нито там, дето са се учили, нито тук, дето учат“ (в. „Дума“, бр. 1 и 2, 1871). Суетни са илюзиите на онези, които, прекроявайки, побългарявайки чуждото, си въобразяват, че създават литература съобразно нуждите на нашия народ. Такива произведения — заявява редакторът на „Свобода“, не само че не допринасят за изучаване на миналото и настоящето на народа, но говорят и за лош вкус и морал у онези, които се опитват чуждото да представят за свое. Не може да се смята за българско произведение побългарената повест „Сирота Цветанка“, защото „френецът не може да бъде българин и българинът — френец; Цветана не може да е Луиза, и Луиза — Цветана“, защото „френският народен дух, френските обичаи и нрави не могат да бъдат еднакви и у българите“. Националните и културни интереси на българите изискват щото писателите „наместо да прекрояват чуждото да напишат от себе си нещо самобитно (оригинално) и да разкажат своите прекрасни мисли по духа на народа и безпристрастно“. На нашия народ „са потребни чисти български книги, с български народен дух, с българско направление и с български поглед на книжовното дело, с една дума, на българите са потребни повече книги самобитни, нежели глупави преводи“ („Свобода“, бр. 5—7, 1869). Широко запознат със световната литература, Н. Бончев със съжаление констатира, че у нас се превеждат писатели от „втора, трета и десета ръка“, отдавна забравени в собствените им родини, и с това още повече притъпяват съзнанието на едва пробуждащия се за духовен живот български читател, принизяват естетическия вкус.

Разбира се, нашите възрожденски критици са против оная преводна литература, която носи заблуждения, не отговаря на народните потребности и интереси, пречи на прогресивното развитие. Те обаче съзнават ясно необходимостта младата ни литература да общува със световната мисъл, с онова, което се цени от прогресивното човечество, което „е издържало здрава и научна критика“. В рецензията си за „Криворазбраната цивилизация“ на Войников, Каравелов прави интересни разсъждения за нуждите на един народ, когато той е в процес на национално и духовно възграждане. В преодоляване на рутината, на предразсъдъците, за намирането на нови пътища за духовна изява безусловно се налага известно заимствуване. Но заимствуването следва да бъде творческо — да се разграничава доброто от лошото, полезното от вредното, жизненото от исторически преодоланото. Обявявайки се против превеждането на реакционни съчинения като тези на Булгарин, против побългарянето на

разни нравоучителни повести, суеверни книжки, българският патриот одобрява и насърчава превеждането на реалистични, прогресивни произведения, творбите на световните класици. В подбора на книгите за превод и при самото превеждане писателите трябва да изхождат от здрави идейни позиции, да обладават естетически усет, да умеят да вникват в същността, в духа на превежданото произведение, да се вживяват в света на автора, за да не изкористват мисълта, да не се принизяват поетическите достойнства. (Известно е колко неумолими са били към лошите, неточни преводи и Каравелов, — когато разглежда преведените от Жинзифов Швеченкови стихове, и Ботев, — когато говори за безобразния превод на „Дяволското блато“, направен от М. Балабанов, и Н. Бончев — когато разкрива несъобразностите, допуснати от Гр. Пърличев при превеждането на Илиада).

Когато се обявяват против увлечението по чуждото, против безразборното превеждане и безсмислено побългаряване, нашите критици не се ръководят от никакъв тесногърд национализъм, а единствено от съзнанието литературата да съдействува по-непосредно и активно на патриотичните чувства, да дава познания по най-животрептящите въпроси, да насочва читателя към онова, което тогава е давало съдържание на националния живот. Застанали на материалистически позиции, със здраво чувство за реалните предпоставки, които трябва да съществуват, за да бъде едно произведение разбираемо и полезно за народа, те с право сочат, че дори творби, твърде популярни в чужбина и нелишени от художествени качества, биха звучали като анахронизъм за нашите условия, оказват се безполезни за българите. Поради това именно Каравелов не намира за оправдано превеждането на Фенелоновото произведение „Приключенията на Телемаха“, защото не отговаря на съвременните изисквания на обществото. А Ботев смята, че в онзи момент, поради особените нужди на българите, превеждането дори и на такъв шедьовър на световната класика като Гьотевия Фауст е преждевременно, неоправдано. С рядка далновидност и здрав диалектически подход Ботев заявява, че ползата от художествената литература е нещо относително за разилчните народи. „За французкия народ могат да бъдат „полезни“ романите даже на Пол-де-Кока, а за нас не ще да има смисъл даже и Гетевият Фауст. Романът, повестите, разказите и въобще чисто литературните произведения трябва да се приравняват или по-право да кажем — да отговарят на стремленията и на характерът на онзи народ, на езикът на който се пишат или превеждат те. На основание на това за нас са потребни сега за сега такива произведения, които отговарят на нашите потребности и стремления и които имат съвременен и общочовешки интерес“ („Знаме“, бр. 12, 1875). Ботев съзнава, че едно произведение не може да бъде напълно разбрано, ако читателят не съумее да се вживее в него, да почувствува неговия патос. Или както се изразява руският критик, за да се разберат произведенията на изкуството, необходимо е наличието на единство между интелектуалното начало и естетическото чувство.

С не по-малка решителност обаче нашите критици реагират срещу опитите да се спъва проникването на всяка прогресивна идея отвън. Ботев изобличава редактора на сп. „Възкресник“, който под предлог, че се бори против „безразсъдното маймунство и подражание пред Европа“, не следва „сичко що е ново, здраво, честно и полезно за народа“. Напълно естествено е за един народ да вземе от друг това, „което новата наука е признала за полезно на човекът по сичките меридиани“, но „да

се заимствува онова, от което се гнусят не само представителите на новата и рационална наука, но и всеки колко годе правилно развит човек е... безумие и шарлатанство...“ („Знаме“, бр. 14, 1875).

Читателят не може да не види колко общи моменти има между тези разсъждения на нашите критици и схващанията на бележития руски критик, който с не по-малка последователност избличава и сънято подражание, и нихилистичното отношение към националното, и страха пред будната мисъл отвън. „У нас са толкова много пустословните европейци, които с възхищение говорят за последните фейлетонни приказки, написани от френски белетристи, или пеят нов водевилен куплет, отдавна забравен от парижани, а с презрение, равнодушие или с оскърбителна недоверчивост гледат на гениалните произведения на руския поет, за тях Русия няма бъдеще, и в нея всичко е лошо и нищо хубаво не може да съществува...“ (Собр. соч. в трех томах, т. III, стр. 39).

Ратувайки за дълбоко народностна литература, която да отразява най-исконните национални черти, стремежи и тенденции, възрожденските ни писатели-критици не подценяват произведенията с по-общ характер, които изобразяват явления, мисли и тревоги, вълнуващи не само българите. Любовта към националното не изключва уважението на онова, до което са се домогнали другите народи в усилията си да опознаят света, да създадат художествени, културни, научни ценности. Сами те са били широко осведомени върху световната литература, не един път цитират имената на най-изтъкнатите писатели и поети. Материалисти и интернационалисти в разбиранията си, те ценят по достойнство усилията на другите народи да преодолееят невежеството, рутината, неправдата и робството, възхищават се от онези художествени произведения, които изобразяват борбата на човечеството за социален прогрес и духовно възможване. Истинският патриот знае да уважава и чуждото; националното е неделимо от общочовешкото. „Колкото един народ е по-безчовечен, по-фанатичен и по-пристрастен към другите народи и народности, към другите вери и верования и към чуждите понятия и идеи, толкова е той по-невежествен, по-прост и по-достоен за съжаление“ — пише Каравелов в „Знание“. Само онзи народ може да напредва, който се учи от завоеванията на другите и сам полага усилия да даде своя принос за развитието на общочовешката мисъл. Всеки шовинизъм, стесненото разбиране на народностното пречи да бъдат създадени по-трайни ценности. Като се позовава на опита на историята, Каравелов дори подчертава, че принципите, законите, завоеванията с общочовешки характер винаги „са бивали дълготрайни, полезни и животворящи“. Това важи и в още по-голяма степен за художествената литература. „Ако Шекспир, Байрон, Шилер, Гогол, Сервантес и др. да не би били общочовешки поети, то тяхната слава отдавна вече би завянала и техните труди би са челе само от молците.“ Колко безжизнена може да се окаже тясно националистичната литература за пример българският критик сочи тогавашната литература в Германия, превърнала се постепенно в „чисто патриотическа литература, която полека-лека убива умственото движение на тая земя и която малко по малко изкоренява ония семена, които са били посеяни в продължението на толкова десетилетия, с толкова големи мъки и страдания от германските мислители“ („Знание“, кн. 3, 1875). Дълбоко убеден в приемствеността на културните и естетически ценности, че нови завоевания са невъзможни без здрава опора в традициите на миналото, че всяка по-млада книжнина неминуемо трябва да се учи от по-напредналите, Н.

Бончев пише специална статия „Класичните европейски писатели на Славянски език и ползата от изучаването на съчиненията им“, обнародвана в „Периодическо списание“, 1873. Тук българският критик се опира и върху казаното от Белински за връзката, която съществува между културата и литературата на различните епохи и народи, че исторически обусловената приемственост съвсем не засенчва националния облик на създаваните духовни ценности. Дори и тогава, подчертава руският критик, когато напредъкът на един народ се извършва чрез заимстване от другите, той носи национален облик. В противен случай няма прогрес. Оня народ, който не е способен да преработи заетото и да го направи свое, той не би могъл да води самостоятелен политически и духовен живот. (Полн. собр. соч., т. X, стр. 30). Вземайки предвид редица културно-исторически обстоятелства, Бончев насочва вниманието на българските писатели към великата руска литература и изказва дълбоко правдивата и исторически потвърдена мисъл, че „чрез нея ние по-лесно ще станем причастни на европейското просвещение“. Възрожденските писател-патриоти еднакво ненавиждат и този, който, забравил своето родно място, своето отечество, своите братя, „когото не боли сърцето, когато види техните нужди, страдания и бедности, и онзи, който, ръководен от някакъв фалшив патриотизъм, мрази своите съседи само за това, че те говорили друг език, че имали друга вяра, готови били да отрекат и най-ценните им духовни завоевания и т. н. Любова към истината и към правдата, жалостта към бедното и нещастното или към човешките немощи, са много по-свещени, нежели любовта към оние наши братя, с които ни е свързала самата природа“ („Знание“, кн. 12, 1875).

Биха могли да бъдат посочени твърде много примери, които свидетелствуват колко широко разбират нашите възрожденци въпроса за националното и общочовешкото, колко са чужди на тесногърдия национализъм, как умеят да ценят и се възползват от всяко постижение на човешката мисъл. И в обществената и в литературната си практика те следват основните принципи на революционния демократизъм, дълбоко съзнават, че истинският художник-патриот, като си остава дълбоко национален, не може да не отрази в творчеството си общочовешки черти, мисли, тенденции. Белински често подчертава, че произведение, което е лишено от национална основа, не може да бъде нито велико, нито оригинално, както и обратното. И нашите възрожденски критици разбират, че за да бъде създадена истинска национална литература, необходимо е писателите да се сродят със самата същност на народа, да се вдъхновяват от високи граждански и хуманистични идеали, народността им съзнание да бъде подхранено от интернационален патос, да умеят да виждат и ценят общочовешката култура. Пълноценното произведение е дълбоко национално, националното е предпоставка на художественото творчество. Истинският творец е и голяма личност, с проникателен ум и отзивчиво сърце. Той никога не се откъсва от родната почва, никога не пренебрегва опита на миналото. С еднакво умение той знае и когато използва опита на другите, и когато се опира на минали традиции да остане винаги дълбоко самобитен и национален, да бъде новатор като мислител и художник, на националното да даде общочовешко звучене.

Макар и основното внимание на възрожденските критици да е било насочено към оценката на съдържанието на произведенията, да се види писателят какво пише и за кого пише, те не са били чужди и на въпроса как пише, в каква форма е изразено едно или друго съдържание, с каква

образност си е послужил творецът, на какъв език е написано произведението и т. н. Художествената литература „се цени толкова повече, колкото тя дълбоко и по-вярно изобразява живота; а после по поетическите виражения, по сладостта на езика и по богатството на изображенията — заявява Каравелов на страниците на „Свобода“. — И ние толкова повече се интересуваме от писателя, колкото повече е по-важен за нашето човеческо благополучие това дело, което ни той учи и колкото по-добре и по-честно ни той учи“. Съзнанието за силата на художествената форма, на създадените от писателя образи и картини е именно което кара Каравелов да заяви, че литературните произведения „по-дълбоко влизат в сърцето на човека, в сърцето на семействата и на обществата — по-добре умеят да се радват на тяхната радост и да страдат за техните страдания“. За него въпросът за формата не съществува като нещо отделно. На нея се гледа като на функция на съдържанието. Критикът вярно е прозрял, че художественото произведение въздейства на цялостното светосъещане на човека, че то може да отрази и „най-малките проявления, които могат да се проявят в не овото сърце“, може да ни накара да се радваме и да страдаме заедно с изобразените герои. Макар че с оглед нуждите на момента някои от критиците заради важността на идеята да са били по-малко вискателни към формата, те добре съзнават, че ако идеята не е изпълнена в съответен образ, то тя не е в състояние да въздейства с необходимата сила върху читателя. Въздействената сила на художествения образ идва от обстоятелството, че в него е съчетано конкретно-историчното, националното и общочовешкото, индивидуално-неповторимото и общозакономерното.

Каравелов критикува Войниковите драми, защото много от героите „са безцветни, безжизнени и безграмотни“, защото са създадени по умозрителен път, лишени са от творческо вдъхновение, от жизнена правдивост. Макар да дава общо взето положителна оценка на Друмевата драма „Иванко“, критикът сочи редица художествени слабости, схематичност на образите, немотивираност на постъпките им, жизнена неубедителност. „Нам не се харесва главния герой, т. е. Иванко. Кажете ми може ли да плаче един юнак, който се е решил да отнеме чужд престол, да убива господаря и да бъде господарин на цял един народ? А Иванко плаче по цяла нощ. Не харесва ни се така също и Петър, който час по час закрива с ръка очите си и който не знае що прави и що говори“ („Независимост“, бр. 28, 1873).

В критическите писания от онова време ще срещнем не един път мисълта, че не може да бъде създадено художествено произведение, ако писателят не притежава дарование да извайва образи, да рисува картини, ако не познава особеностите на поетическото творчество. Колкото и значително да бъде жизненото съдържание, за да въздейства на читателя то следва да бъде изразено ясно, грамотно, със средствата и формите на художественото изобразяване. Макар стиховете на мнозина от тогава подвизаващите се поети да били продиктувани от благородни намерения, те били далеч от истинската поезия. Художествената значимост на произведението съвсем не се определя от субективните намерения. Изисква се писателят много да знае, вярно да съглежда причините на явленията, дълбоко да изживява, да умее да си служи с поетическото слово.

Когато разглежда несполучливия превод, направен от Пърличев на Илиада, Н. Бончев проявява изтънчен художествен усет, солидна подготовка да анализира едно поетическо произведение, умение да чувствава

естетическата красота, да се вживява в художествено изваяните образи. С убедителен анализ той сочи, че Пърличев е похабил естетическото въздействие на поетическите образи, разкъсал е идейно-художественото единство, нарушил е и метриката и ритмиката. Дълбоко възмутен, че е ополшена класическата поема, критикът заключава: „Който дерзае да се качва на Олимп, той трябва да се просвети духом, да се напои до костите със сладостната Омирова поезия и да не се връща назад с празни ръце, та да ни свири на гайда“ (Н. Бончев, Съчинения... стр.117). Качества на проникновен критик, който умее да вникне в художествената тъкан на творбата, показва Бончев и в очерка си за Гогол. Като припомня, че пръв Белински „свс своя дълбок и тънък критически талант отвори очите на руската публика и показа ѝ величието на Гогол, Бончев подчертава, че авторът на „Мъртви души“ „помрачи и остави надиря си всичко що се броеше дотогава за художник и поет и стана глава, радоначалник на цяло поколение поети натуралисти“. Забележителната оценка и проникновените анализи на Белински той не само напълно възприема, но се опитва в краткия си очерк да ни подсказе за поетическото вдъхновение, с което е предаден патриотичният устрем на запорожските казаци, героизма и стоицизма, които те проявяват в борбата срещу чуждия нашественик. Само с по-няколко думи вещият критик посочва особеностите в обрисовката на всеки един герой, красотата на искусните описания на южноруските степи, романтиката в живота на Запорожската Сеч, величието на битките — „описани с Омирово перо“. Всеки, който прочете повестта, подчертава нашият критик, не може да не почувствува „силата на високния талант на истинския поет-художник“, не може да не се развълнува, да не благоговее пред неизмеримата художествена мощ на Гогол.

Във възрожденската ни литературна критика за пръв път се прави опит за по-цялостен анализ на една значителна творба от световната литература, за да се разкрият както жизненото съдържание, така и естетическата красота, индивидуалните черти на героите, художественото майсторство, с което писателят изваява образите, и т. н. И може би тук за пръв път намират по-пълно приложение литературно-критическите принципи на Белински в анализа на едно литературно произведение.

Изостаналостта на националната литература, примитивността на явяващите се произведения карат българските критици да се обръщат към големите поетически имена на другите народи. Така за пример на нашите поети Каравелов сочи творчеството на Бърнс, Байрон, Беранже, Хайне, Шевченко, Плещеев и други майстори на прогресивното поетическо слово. Тяхната демократическа поезия, наситена със свободолюбиви идеи, с революционни тенденции критикът иска да стане вдъхновяващ пример и за нашите поети. Възмущението, негодуванието на българските критици е било толкува по-голямо, виждайки, че в обнародваните стихове по вестници и списания няма нищо от онсва, което е лежало в основата на гражданския и идейно-естетически свят на тези бележити художници.

Ако обаче и Каравелов, и Ботев са безпощадни към онези, които без да имат художествено дарование, са се заели да пишат поезия, то те са още по-непримирими към привидно „издържаните“, гладко написани и звучни стихове, но лишени от по-дълбока мисъл. Нищо не извиква повече гнева на нашите критици, колкото пустословните, риторични, натруфени стихове. Това явление, твърде характерно по онсва време за сръбската литература, извиква острата критика на Каравелов. Непримирим враг на теорията на самоцелността на изкуството, на поезия, която

витае из звездните висини и създава въздушни крепости, той иронизира създателите на подобна поезия. Обладани от суетно щеславие, мнозина сръбски писатели, по думите на Каравелов, и „приказват празни приказки и си въобразяват, че притежават точно гения на Гьоте, Шилер, Шекспир! Като свиркат и пиюкат със своите накончени стихчета“ те си въобразяват, че вършат някаква работа, но на читателя „сърцето остава празно, също като че ли нищо не го е докоснало“. И тук несъмнено долавяме патоса на Белински, който остро критикува стиховете на Бенедиктов заради тяхната пустословност и риторичност. Колкото и да са гладки стиховете, щом са лишени от по-значителна мисъл, те не са в състояние да развълнуват читателя, не съдействуват на човека за постигане на известна цел. Само онова произведение може да играе обществено-действена роля, което има „идеи, мисли, вдъхновение, направление към известна цел и най-после гладък език и съвременна форма“ („Независимост“, бр. 28, 1873). Реагирайки срещу тенденцията да се създава поезия, неоплодена от значителна мисъл, от дълбоко съдържание, които да раздвижат ума и сърцето на читателя, Каравелов заявява направо: „Лъжат се тия, които мислят, че някои книги като романите и повестите, трябва да бъдат забавни и че тяхната цел е да веселят обществото или да приспиват ленивите“ („Свобода“, бр. 5, 1869). Когато четем тези разсъждения на българските критици, не може да не си спомним предупрежденията на Белински, че изкуството не се създава за весело прекарване на времето, за убиване на скуката, а че то е дело много сериозно, изискващо напрежение на ума и сърцето, тласкащо ни към нови размисли и търсения. Да се отнеме на изкуството правото да служи на обществените интереси, това значи то да бъде унищожено, да се лиши от живителната му сила — мисълта, и да стане предмет за някакво сибаритско наслаждение, играчка на празни, скучаещи субекти.

Гневни присъди предизвикват у нашите критици и онези поети, които си въобразяват, че са „свише“ вдъхновени да създават възвишените „дарове на великото и на прекрасното“. Като цитира мисълта на Г. Голчев от вестник „Ден“, че тайните на поезията „са недостижими още за нас“ и затова рядко може да се долови „нейната тайнствена мелодия, която съдържа в себе си като някоя най-скъпоценна драгоценост за ухото и за вкуса на българина“, както и други подобни високопарни фрази, Каравелов злъчно осмива фаталистичните възгледи и безсмислените бръцолевения на самозвания поет.

И Каравелов и Ботев проявяват верен усет за социално-класовата определеност на художествения вкус и никак не се учудват, че се намират хора, които харесват стиховете на Сапунов, на Голчев и др. Славянофилските среди в Москва могат да се възхищават от Жинзифовите стихове, те обаче малко допадат на революционизиращото се българско общество. „Всеки може да хвали това, щото му харесва, и г. Аксаков похвалил г. Жинзифова. Всеки поет си има свое общество, а всяко общество свой поет, защо и славянофилското московско общество да не направи г. Жинзифова свой поет?“ — пише Каравелов още в първата си критическа статия. Съсловните, идейно-етичните, индивидуално-мирогледните позиции на поета определят и обсега на онези явления, на онези кръг от въпроси, на онези социални страни и национални черти, които намират отражение в творбите му. Може Милтоновият „Изгубеният рай“, Тасовият „Освободеният Иерусалим“ или „Приключенията на Телемаха“ на Фенелон да се четат с увлечение и умиление от разни калугери и ре-

лигиозно настроени, скучаещи люде на запад, да се изучават в монархическите и религиозни училища, подобни книги обаче с нищо не могат да помогнат на българския народ и следователно те са ненужни за нашия читател.

В литературната критика през Възраждането сравнително по-малко място е отделено на специалните въпроси на художественото творчество, на своеобразието на литературата като форма на познание, на различните страни на творческата индивидуалност и т. н. Нейната главна задача е била да посочи смисъла и значението на литературното произведение, неговата полезност или вредност за реализиране на национални и общокултурни цели. Редица от по-специалните въпроси не са могли да бъдат поставени с необходимата широта и дълбочина, при тогавашното ниво на литературната наука. Макар обаче и в твърде обобщена форма, често пъти само с отделни загатвания, ние срещаме не малко указания по много по-специални страни на художествената литература. Може би за българските литературни критици през епохата на Възраждането важат думите на съветския литературовед Б. Бурсов, казани за Чернишевски: „В по-голямата част от критическите статии на Чернишевски общите съждения за формата са сведени до минимум. Но тук няма и сянка от недооценка на формата. Очевидно обяснението на това трябва да се търси в съзнанието, че трябва да се говори на първо място за съдържанието, тъй като, ако не се насочва литературата към новите социално-исторически източници на съдържание, тя не ще се придвижи от мястото и по отношение по-нататъшната разработка на формата. Чернишевски е започнал своята литературно-критическа дейност в условията на подготовка на рязък подем в руския обществен живот и литература. В ония години демократическият читател можеше да извини недостатъците в художествената форма, само ако в произведението има значително съдържание“ (Мастерство Чернишевского-критика, 1956, стр. 46). От друга страна, не трябва да се забравя, че руската революционно-демократическа естетическа мисъл се домогна до такива значителни завоевания, защото израсна и се утвърди на основата на творчеството на бележити творци на художественото слово като Пушкин, Лермонтов, Гогол, Некрасов и др. Българските критици нямаха пред себе си почти никакви по-значителни художествени традиции, художественият материал, който им предлагаше тогавашната българска литература, бе твърде елементарен и не им позволяваше да подхванат по-специфичните въпроси на художественото творчество, да разгърнат по-нашироко своите концепции. Тяхното внимание е насочено главно към някои основни въпроси на реалистичната литература, към нейната идейно-познавателна, общественно-действена страна, към националния ѝ характер и т. н. Все поради същите причини сред българските възрожденци намират по-голям резонанс главно онези принципи от критико-естетическата система на Белински, които обосновават същността, характера и ролята на художественото творчество, онези въпроси, които са по-непосредно свързани с решаване на актуални политически и национални задачи. Конкретно-историческите нужди са определяли и публицистичния характер на възрожденската ни критика. Оттук и липсата на по-обстойни анализи за отделни произведения или периоди, по-цялостен историко-литературен поглед върху развитието на националната книжнина.

Обсегът и характерът на въпросите, застъпвани от възрожденските критици, формата, средствата, патосът, с които са изразени критическите им съждения, се определят от задачите, възлагани по това време на литературата. В онези години на пионерите на критическата мисъл се е налагало да критикуват и изобличават, да осмиват и жигосват, да учат и съветват, за да насочат зараждащата се литература по правилен път, да отделят плевелите от зърното, да създадат у хората здрав критерий за художествени ценности. Извикани най-често от конкретен повод, в критическите статии се вместили най-различни въпроси, превръщали са се в оценки на цялостния живот от онова време. Българските предосвободенски критици са съзнавали високото призвание на критиката за правилното насочване на националния книжовен и духовен живот. Когато нашите читатели едва са се пробуждали за духовен живот, от решаващо значение е било да им се поднася „здрава и чиста храна“, да им се дават книги, които „не да увеличават суеверията и заблужденията, а да чистят тая ръжда, която е покривала до днес българския живот“. Често върху главите на мнозина от тогавашните книжовници, писатели, поети, журналисти са се стоварвали безмилостни удари, защото „тие не познават своите обязанности и че тяхното учение или техните писания не отговарят на народните потребности“. „Ние мислиме — пише Каравелов — че ако не сме в състояние да дадем на народа си правилно, положително и разумно знание, то не трябва и да се подиграваме с неговите потребности и с неговите свещени предмети“. Възрожденските критици остро реагират на опитите да се пропагандират явно слаби произведения, да се поощряват писатели, чиито книги не са в съзвучие с изискванията на времето, с интересите на пробуждащия се народ. Критиката според тях може да вземе най-различни форми, да бъде изразена с различни средства, с различен тон и т. н., винаги обаче целта трябва да бъде установяване на истината. Отговаряйки на обвиненията на Стойков (С. С. Бобчев — Г. Д.), че критическите му бележки били много остри, Ботев подчертава, че никому не трябва да се налага един или друг начин на критикуване, стига само критиката да бъде правдива и обосновава. „От критиката се изисква само една гола истина, а изказана ли е тази истина хладнокръвно или нехладнокръвно, пристрастно или безпристрастно — това зависи от темперамента на критика. Не всеки може да бъде хладнокръвен към злото, което разпространява в нашата литература, от една страна, невинната глупост, а от друга, глупавото убеждение, че тая глупост като е невинна, не трябва да се закача“. Българският поет заявява, че е невъзможно човек да остане хладнокръвен, когато гледа какви книги се поднасят на читателите, как се приспива националното съзнание, как самозвани бездарници „пълният българската литература с боклук“. „Кажете ни, молим ви се, какво трябва да прави критиката с подобни самолюбиви бездарности? Ние мислим, че ако да би бил жив Белински, на когото и идиотите захванаха да тревожат костите, то той би казал: „Господа, нямате ли лудници?“ („Знаме“ бр. 6, 1875). Непримириим към посредствените литературни творби, Ботев с не по-малка неумолимост изобличава авторите на критически статии, лишени от по-сериозно разбиране за целта на литературата, които се задоволяват само да преразказват съдържанието, без дори и опит да се разгледа произведението на фона на националните и социални потребности. За да може критикът да изпълни своето предназначение, Ботев изисква той да бъде широко образован

човек, да живее с тревогите на своя народ, да разбира същността на художествената книжнина, да има верен поетически усет. Изискването на Белински — критиката да насочва и ръководи общественото мнение — е ръководен принцип и за нашите критици.

Разбира се, критическите преценки, острите съждения, гневните бележки извиквали недоволство у засегнатите. По онова време често се чували гласове от страниците на либерално-просветителския печат, че емигрантската критика не познавала условията в отечеството, че неумелите критици били нетактични, неоправдани и т. н. А това кара Каравелов често да се спира на причините, които са му налагали да бъде неумолим и строг, без оглед на лица и авторитети. Невъзможно е било, признава българският патриот, когато се „пишат бездарни поезии, печатат се безграмотни припелци“, превеждат се нескопосани произведения, човек да не се възмущава, да не критикува и разобличава. „По нашето мнение сяка една критика трябва да бъде строга, многоребователна, сериозна и безпристрастна. . . с една дума критикът трябва да стои по-високо и от писателя и от публиката и да говори секиму право в очите“. („Независимост“, бр. 31, 1873). По друг повод строгият критик заявява. „Безпристрастният публицист е длъжен да хвали доброто, да кори лошавото, да се смее над смешното и да лекува с наркотични средства шугавото“. („Независимост“, бр. 49, 1874). А Н. Бончев, дълбоко убеден в правотата на застъпваните критически принципи, още в първата си статия ще заяви направо: „Литературното поле не е бална зала, та да се гладим и да си казваме комплименти. На литературното поле няма място за деликатни чувства. На това поле, който не е с нас, той е срещу нас“ (Съчинения. . . стр. 106). В една редакционна бележка в „Независимост“, (бр. 13, 1874) се казва, че всеки един човек има свои убеждения и своя програма, от позициите на които той гледа и съди за обществените и културния живот. И в тези си съждения критикът трябва да бъде преди всичко човек, обективен в преценките си като патриотическите и други съображения остави на заден план. „Една страница строга критика е милион пъти по-полезна, нежели цели томове безсмислени похвали. . . Сяка една похвала, която се изнася пред светът не навреме или из патриотически побуждения става насмешка“.

Българската възрожденска критика в лицето на Каравелов, Ботев, Бончев наистина има своя програма, от позициите на която безмилостно критикува, осмива, изобличава всички, които не схващат повелите на времето, които нямат ясен поглед върху обществените и националните въпроси, не притежават художествено дарование и с книжовната си дейност не спомагат за разрешаване на историческите задачи. Ожесточената борба, която се разгаря през 70-те години между революционната и демократическа емиграция, от една страна, и либерално-просветителското течение — от друга, е налагала да се воюва с всички средства, като се използва сатирата и иронията, фейлетона и епиграмата, публицистичната статия и книжовния преглед, отзива и рецензията, за да се отстояват истинските национални интереси, да се стимулира национално-възродителния процес, да се засилва освободителната борба. Ако някога в Русия, заради неумолимите си статии и преценки, заради гневните си присъди и злъчни изказвания основателят на революционно-демократическата естетика бе наречен от неговите съвременници „неистовия Висарийон“, то и у нас върху представителите на материалистическата реалистична кри-

тика се изсипваха не по-малко обвинения и клевети. Това, разбира се, нито за момент не смути тяхното войнствувашо перо, не намали непоколебимостта им в правотата на вършеното дело. Признанието на Белински — моята стихия са огнените думи и живи образи, моята сила и мощ е в непосредното чувство и аз никога не ще се откажа от него, защото нямам намерение да се откажа от себе си — сякаш е станало върховно кредо и за нашите критици, които със същото огнено чувство, със същата гражданска непримиримост, със същия патриотически патос и всеотдайност работят за правилното развитие на българската национална литература и култура, насочват младата ни книжнина по пътя, начертан от великия руски мислител, философ, литератор.

Като си припомняме някои от литературнокритическите принципи на Белински и на българските възрожденци, ние не можем да не почувствуваме и сега тяхната актуалност, тяхната жизнена сила за създаване на дълбоко народностна литература, литература, съзвучна със задачите и нуждите на днешната ни социалистическа съвременност.